

УДК 94 (477.64-25)"XV":811.161.2'373.21(045)

УЖИВАННЯ НАЗВ «НИЗ», «ЗАПОРОЖЖЯ», «УКРАЇНА», «СІЧ» В
ОФІЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО,
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО (СЕРЕДИНА
XVI СТ. – 1650 РОКИ)

Тарас Чухліб,

д.і.н., головний науковий співробітник

Інституту історії України

Національної академії наук України

<https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>

*Славна Чута товстими дубами,
ще славніша Низом, козаками
(Українське народне прислів'я)*

Методи «історії понять» або ж «понятійної історії» дають змогу не осучаснювати поняття «тут і зараз», не модернізувати їх на догоду сучасній владі і політикуму «тут і тепер», а допомагають науковцю бути історично темпоральним, тобто розуміти давню мову через вивчення її історії у взаємодії з конкретними політичними і соціальними подіями «там і вчора»¹. Адже ті чи інші зміни у семантичній структурі політичних понять залежать від домінуючих у тому чи іншому суспільстві форм переживань конкретного історичного часу².

¹ Reinhart Koselleck. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main, 2000. S. 119. Чухліб Т. Словотворча революція Війська Запорозького: діхронно-семантичний аналіз понятійних конструкцій зі словом «Україна». *Соціополітичний простір ранньомодерної України. Історичні нариси* / Відп. ред. В. Смолій. К., 2018. С. 421. Див. також: Стельмах С. Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії. Козеллек Р. *Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу* / Пер. з нім. К., 2005. С. 12.

² Див: Brunner O. *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, bd. 1-8. Stuttgart, 1972-94; Iggers G.G. *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischergberblick im internationalen Zusammenhang*. Gottingen, 1993; Raphael L. *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*. Munchen, 2003 та ін.

Внаслідок проходження через горнило понятійного тлумачення чіткіше окреслюється зміст минулих висловлювань, смисл, що вкладався в них, або ж зв'язки між ними у відповідній мовній редакції стають доступнішими для погляду дослідника. Історія будь-якого слова, словосполучення чи поняття веде від констатації значень, притаманних їм у минулому, до фіксації цих значень для нас – у сучасному світі. Розмаїття історичної дійсності та історичного досвіду втілюється в багатозначності слова таким чином, що усвідомлюється лише завдяки набуванню словом чи словосполученням свого конкретного змісту у діяхронному вимірі, тобто у той час, коли вони безпосередньо функціонували³. І саме тому евристичні методи «історії понять» або ж «понятійної історії» допомагають вченому зрозуміти істинний смисл історичних джерел.

Слід зауважити, що слова «Україна», «Низ», «Запорозжя» та «Січ» активно побутували в нашій мові від давніх часів, і зазнавали певних змін та набували різних лексичних смислів протягом майже своєї багатосотлітньої історії існування – від часів пізнього Середньовіччя до пізнього Ранняго Модерну. Саме тому ці слова можна аналізувати як поняття, номени або ж терміни. А тому звернімося до проблеми історичної локалізації та етимологічної розшифровки цих термінів та інших похідних від них смислових конструкцій. Це надасть можливість бути нам історично темпоральними, а не модернізувати, тобто осучаснювати ці важливі для нашої історії поняття.

У статті будемо опиратися, головним чином, на джерела офіційного та напівофіційного походження – документи, актові матеріали, епістолярії, Великого князівства Литовського, Корони Польської (з 1569 р. – Речі Посполитої) та Війська Запорозького. Основою для наших історико-

³ Чухліб Т. Словотворча революція Війська Запорозького: діяхронно-семантичний аналіз понятійних конструкцій зі словом «Україна»... С.421–479.

лінгвістичних досліджень є гетьманські універсали та листи, переписка гетьманів Війська Запорозького з правителями сусідніх держав та козацькою старшиною, дипломатичні інструкції, «пункти вимог» та «супліки» на сейми Речі Посполитої, а також листи генеральної старшини та полковників, послання полковників Війська Запорозького до військової канцелярії тощо. Автору вдалося виявити значну кількість оригінальних рукописних матеріалів, що розкривають досліджувану проблематику. Їхня основна частина знаходиться в архівосховищах і відділах рукописів бібліотек України, Польщі та Росії. Використані документи та матеріали, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві та Львові, у Львівському обласному державному архіві, Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, Архіві Інституту історії України НАН України, Архіві Головному давніх актів у Варшаві, Російському державному архіві давніх актів у Москві, Відділі рукописів Бібліотеки Варшавського університету, Відділі мікрофільмів Національної Бібліотеки у Варшаві, Бібліотеці ім. князів Чарторийських у Кракові, Національному інституті Оссолінських у Вроцлаві, Польській академії наук у Курніку та ін.

Велика кількість опублікованих документів та матеріалів, що стосуються проблематики, містяться у багатотомному серійному виданні Метрики Литовської (1440–1794 pp.), а також збірниках, підготовлених українськими та зарубіжними археографами у другій половині XIX – на початку XXI ст. Серед них: «Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (Т. II – XV; Санкт-Петербург, 1861–1892); «Акты относящиеся к истории Западной России» (Т. V; Санкт-Петербург, 1853); «Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (Т. III–XII; Санкт-Петербург, 1848–1872); «Полное собрание законов

Российской империи» (Собр. 1. Т. 1; Санкт-Петербург, 1830); Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк. Львів, 2008; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І. Бутич, І. Тесленко. К., Львів, 2004; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. Ю. Мицик (Т.1-4. Київ, 2012–2015); «Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów» (Т.III–VI; Petersburg, 1859–1860); «Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki». (Vol. 1-2; Kraków, 1880–1883); Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. St. Kutrzeba i Wł. Semkowicz. Kraków, 1932 та ін.

Протягом лютого-березня 1552 р. на українських землях Великого князівства Литовського, Руського і Жемойтійського було проведено люстрацію-перепис усіх міст і сіл та оподаткованого населення. Зокрема, у цьому описі писалося так про заняття місцевого козацтва: «Козаки які домів там в Черкасах не мають, і ті дають старості колядки по шість же грошей і сіна косять йому по два дні влітку толоками за його стравою і за медом; а які козаки не відходячи у козацтво на Поле ані *рікою у Низ*⁴, служать в містах в наймах боярам або міщанам, ті старості колядки давати ані сіна косити не повинні»⁵. У люстрації 1552 р. було зафіксовано «уходи» жителів Києва, Канева. Корсуня та Черкас вздовж берегів та на островах річок Дніпра, Росі, Удаю, Псла, Ворскли, Хоролу, Орелі, Тясмина, Інгулу, Самари, Вовчої (Вовчих Вод) та ін. Найвіддаленішими на південь уходами були

⁴ Історико-географічна назва «Низ» має більш давнє походження. Так у привілейній грамоті 1499 р. великого князя Литви та Русі Олександра Ягеллончика місту Києву говорилося: «Які козаки з верхів'я Дніпра і з наших сторін ходять водою *на Низ* до Черкас і ділі, і що там здобудуть, з того зі всього воєводі десятину мають давати; а коли риби привозять з верхів'я *або з Низу* просольну і в'ялену до міста Київського» (*Акты ЮЗР. К., 1887. Ч. 7. Т. I. С. 170*)

⁵ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. К., 1887. Ч. 7. Т. I. С. 82.

подніпровські, що знаходилися в таких місцях: «Уходи на порогах: Волнеч, Ненаситець. Уход Плетиниця. Уход Базавлук. Уход Носівський. Уход Томаківка. Уход Аргачик. Уход на Тавані»⁶.

У 1559 році було видано привілейний універсал короля Сигізмунда II Августа з Вільно «козакам черкаським», а також тим «всім підданим нашим козакам, які *нижче замків наших Черкас і Канева на Дніпрі є*»⁷. Майже через десять років король знову, але вже з Варшави видав 20 листопада 1568 р. черговий універсал до козаків: «Підданим нашим, козакам тим, які в замках і *місцях наших українних*, без наказу і відомості нашої господарської і старост наших *українних, з'їхавши на Низу, на Дніпрі, в Полю і на інших уходах тимчасово проживають* (староукр. – «перемешкають»)⁸.

У місті Черкасах 9 липня 1571 р. було укладено документ, який лише нещодавно був відшуканий українськими істориками в архівосховищах Польщі і який має назву «Конституція гетьмана Язловецького з Бучача із *козаками Низовими Запорозькими* р[оку] Б[ожого] 1571». У ньому всі «козаки Низові Запорозькі» мали підпорядковуватися великому коронному гетьману Речі Посполитої Юрію Язловецькому, а самі козаки мали обрати собі за «старшого і гетьмана» шляхтича Валентина Ольшовицького: «...Що його підданим ніякої шкоди чинити не мають, але загалом, відповідно волі К[оролівської] Й[ого] М[илості] і наказу мого це все чинити і виконувати готові завжди мають бути, тобто *сторожу на сімох перевозах, почавши від порогів на Дніпрі аж до Лиману (?)*, де вважають, що найпотрібніша, тримати, а про кожного ворога до Черкас давати знати повинні... А ті *уходники, котрі з... н. старости на уходи підуть, не мають пускатися урядом без присяги, і щоб вони ані на козацтво, ні на ватаги не збиралися, тільки за своїми уходниками наглядали*. А котрі би того важилися, тоді

⁶ Там же. С.84–85.

⁷ Акты ЮЗР. СПб., 1865. Т. II. С. 141–142.

⁸ Архив ЮЗР. К., 1863. Т. I. Ч. III. С. 4.

таких цей згаданий п. Ольшовицький з товаришами своїми там *на Низу і острожках* забирати і карати буде, а п. старост[а в] місті зі (?) слугою п. гетьмана їх карати має. Але також цей п. Ольшовицький зі своїми товаришами підданим К[оролівської] Й[ого] М[илості] на *уходах* їх ні заважати, ані кривди чинити не має, котрі б зі... п. старости ходити туди, крім, якщо б вони щось інше задумати хотіли»⁹.

В універсалі короля Речі Посполитої Стефана Баторія від 16 вересня 1578 р. говориться про прибуття до Львова посланців до короля від «молодців *запорожців*»¹⁰. В іншому королівському універсалі від 11 квітня 1579 р. пишеться вже про «молодців *запорожних*»¹¹. Зберігся лист «писаря *низових козаків*» Янчи Бегера, який був написаний ним 21 вересня 1580 р.¹² «Поручник *козаків низових Запорозьких*» саме так підписує свій лист від 3 липня 1581 р. до короля Стефана Баторія з Черкас Ян Оришовський¹³. А через чотири роки, 3 січня 1585 р. Я. Оришовський вже пише листа до коронного гетьмана Речі Посполитої Яна Замойського «з *Низу на Базавлуку*»¹⁴. Очевидно, треба переглянути хронологічні рамки т.зв. Базавлуцької Січі, адже у всіх підручниках, хрестоматіях та енциклопедіях з історії України пишеться про її започаткування у 1593 році.

«Обрахунок витрат на низовців 1584 року» (латин. – «*Nizovion[ibus] ratio vilia anno 1584*») – так називався документ, згідно з яким проводилася виплата режстовим козакам під владою поручника Яна Оришовського:

⁹ Ковалець Т. «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571»: невідома постанова першої козацької комісії. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. XI. С. 63–71.

¹⁰ Строженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. К., 1904. С. 72.

¹¹ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В. Брехуненко, Ю. Мицик та ін. К., 2016. С. 43.

¹² Федорук Я. Запорозький писар Янча Бегер і виплата козацького жолду. *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського*. К., 2004. Т. II. С. 277.

¹³ Архів Головний актів давніх у Варшаві (далі – АГАД Варшава). Архів Замойських, № 3036, арк. 12.

¹⁴ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст. С. 49, 50.

«**Низовим козакам**. Гроші **козакам низовим** дані п. Ожельським, ротмістром ЙКМ, і п. Вибрановським, комірником КЙМ, на одну чверть року 28 липня 1583 [р.] (відколи їм і почалася служба) із призначенням служби та підвищенням жолду тими до них посланцями ЙКМ. Закінчився їм перший квартал 28 жовтня того ж 1583 року»¹⁵.

22 травня 1586 р. Богдан Микошинський, перебуваючи на Таволжанському острові на Дніпрі, підписує свій лист до козацької старшини як «**гетьман Війська Запорозького**» і локалізує місце його написання «**в Таволжані**»¹⁶. При цьому у своєму листі він пише про те, що до нього «прибігла сторожа від Криштофа з **Низу від Тавані**», а також попереджає, щоб «**на Вкраїні** говоріть їх милостям, панам старостам, щоб безпечні не були». Згідно з постановою сейму Речі Посполитої за 1590 р. під назвою «**Порядок щодо Низовців та України**» («*Porządek z strony Nizowcow u Ukrainy*») встановлювався козацький реєстр в 1 000 чоловік, хоча спочатку планувалося 6 000 осіб. Керувати реєстровими козаками, а також упокорювати усіх останніх «свавільних людей» мав великий коронний гетьман Речі Посполитої¹⁷. 25 червня 1591 р. король Сигізмунд III Ваза видає універсал до Миколая Язловецького, Яна Оришовського та «іншим сотникам, десятникам і молодців на **службі нашій українській**». При цьому король закликає до «погамування свавільства українного» і щоб боронили кордони та без королівського наказу на «**Низ або в козацтво** ходити не стали»¹⁸. 25 липня того ж року вийшов черговий універсал короля під назвою «Ординація

¹⁵ Ковалець Т. «Зі славою і з пожитком нашим...». Невідомий лист Самуеля Зборовського та реєстри плат запорожцям початку 80-х рр. XVI ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. К., 2019. № 28. С. 206.

¹⁶ Строженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки. С. 115–116.

¹⁷ Prawa Konstytucye y przywileje Krolewstwa Polskiego. Warszawa, 1732–1738. S. 1330; Volumina legume. Vol. 2. P. 310; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів. К., 1993. С. 344–345.

¹⁸ АГАД Варшава. Ф. «Архів Замойських». Ф. 3112, арк. 78.

Низових Козаків»¹⁹. 10 серпня 1596 р. гетьман Гнат Василевич, який підписався як «гетьман з *усім Військом Запорозьким*» видає свій універсал до прикордонних урядників Речі Посполитої. Цей документ було видано «*за Порогами* біля перевозу Тавані»²⁰.

Лист «старшого» Війська Запорозького Бартоша Папроцького було написано 28 лютого 1597 р. «з *Запорожжя*» («z Zaporozza») і в ньом висловлювалося прохання до короля «аби мати у містах вашої королівської милості Українних спокійний перехід»²¹. Так само «з *Запорожжя*» («ex Zaporze») пише до короля свій латиномовний лист Гнат Василевич 15 червня 1597 р.²² «*Даний у Запорожжі*» («Dan w Zaporozu») так підписав свій лист «гетьман усього рицарства *Війська Запорозького*» Тихін Байбуза 4 жовтня 1598 р.²³ У цей же час у «колективному листі» Війська Запорозького до короля читаємо: «Про що покійно просимо вашу королівську милість, нашого милостивого пана, змилуйся над нами, захистити нас, слуг і підданих своїх, згідно з стродавнім *звичаєм запорозьким*, щоб і ми, *які проживають на тому Запорожжю*, за ласкою вашої королівської милості, згідно з старим *звичаєм* нашим, вільний проїзд, так і від'їзд до *міст Українних*... мали»²⁴.

У жовтні 1598 р. «*отаман (!)* з товариством» Федір Полоус написав листа до «українних старост» і вказав, що цей лист «писаний *за Порогами коло Бурбуна*»²⁵. У цьому листі він згадує князя Кирика Ружинського, «який воювати *на Низ пішли*, і йдучи *на Низ Дніпром* товаришів наших подерли і

¹⁹ Там само. Ф. «Метрика Коронна», № 136, арк. 254–255.

²⁰ АГАД Варшава. Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 26.

²¹ Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького в польських джерельних зібраннях. *Український археографічний щорічник*. К., 2004. Вип. 8–9. С. 441.

²² Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст. С. 98–99.

²³ АГАД Варшава. Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 7.

²⁴ АГАД Варшава. Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 32–33.

²⁵ Переправа на річці Бургунка в пониззі Дніпра. Четверта переправа, починаючи з першої – Кічкаської.

пошарпали...; з волості пішли до нас за *Пороги*»²⁶. 15 листопада 1598 року «старший, отамани з усім Військом Запорозьким» Тихін Байбуза у листі до коронного гетьмана Я. Замойського починав свій лист «з Запорожжя» саме такими словами: «Повідомляємо вашій милості нашому милому пану про стан справ *тутейшого краю нашого Низового Запорозького* і прикордонного Татарського» і повідомляв, що «наш осавул Полоус... пішов у верх Дніпра» без його відома²⁷.

17 березня 1600 р. «з *Запорожжя*» до Кракова пише свій лист «старший» Прокіп Сарапович разом з «*отаманами, і усім рицарством Запорозьким*»²⁸. Влітку того ж року за королівським наказом до козаків відправився поручник Ян Оришовський. 1 липня він писав із «Запорожжя» до Варшави: «Ми пана вашого милостивого повідомляємо [що] приїхали швидко *на Запорожжя*, війська ми не застали, але з листом своїм тієї ж години відправилися за ними і догнали *біля Очакова на гирлі морським*, які тоді листи наші віддали зразу і повернулися... Прийшовши до берегу Канева, будемо направляти [козаків], щоб від берегу до берегу йшли *берегом України* до Кам'янця [Подільського]»²⁹.

1 липня 1600 р. до короля «з *Запорожжя*» пише лист Самійло Кішка, який підписується як «гетьман, полковники, сотники, отамани, і *усе рицарство* вашої королівської милості *Війська Запорозького*»³⁰. 1 серпня того ж року Самійло Кішка вже пише лист до Я. Замойського, перебуваючи «*біля Ревучого (?) на Дніпрі*»³¹.

²⁶ АГАД Варшава. Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 6.

²⁷ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст. С. 103–104.

²⁸ Там само. С. 107–108.

²⁹ АГАД Варшава. Ф. «Архів Замойських», № 687, арк. 52–53.

³⁰ Бібліотека Народова у Варшаві. Відділ мікрофільмів, № 6644, арк. 149.

³¹ АГАД Варшава. Ф. «Архів Замойських», № 153, арк. 5–6.

Назва «Україна» неодноразово вживалася у листі гетьмана Війська Запорозького Івана Куцковича³² до галицького старости Юрія Струся (аж 7 разів!) від 11 травня 1602 р.: 1) «...Що нас м[ило]с[ти]вий пане Галицький від в[ашої] м[илості] самого під той час *нашої відсутності в Україні*»; 2) «...Указав їм (Війську Запорозькому. – Т. Ч.) в[аша] м[илість] *місця по Україні, де є велика частина домів і маєтностей наших*»; 3) «...За учтиві послуги наші видати нам сказав на додаток і на очікуваний учтиво заслужений жолд наш, *почавши від Могилева усю Україну аж до гирла Дніпрового*»³³; 4) «...*Поспішали до України* і там очікували жолду свого заслуженого»; 5) «...То є воля і наказ Йо[го] К[оролівської] М[илості], щоб [ми] *зупинилися в Україні*»; 6) «...А ми за короткий час в доброму здоров'ї *на Україну прибули*»; 7) «...Бо вже *на Україні і в домах наших немає нічого*»³⁴. Як можна зрозуміти з вищенаведених словосполучень, в офіційній топіці вищого керівництва Війська Запорозького вже на початку XVII ст. назва «Україна» поширювалася на територію «від Могилева» на півночі, до «гирла Дніпрового» - на півдні.

³² Лист написаний під час повернення козацького війська з Інфлянтської кампанії 1601–1602 рр. з білоруського міста Могилева.

³³ Вже у 1700 рр. кошовий уряд Війська Запорозького Низового посилався на легендарний універсал короля Стефана Баторія: «Всі землі зо всіма на тих землях населеними містечками, селами і хуторами, рибними по тому березі Дніпра ловлями й іншими угіддями, а вишир од Дніпра на степ, як тих містечок, сіл і хуторів, землі здавна находили і тепер також у їхньому завідуванню має залишатися; городок старинний запорозький Самар із перевозом і землями вгору Дніпра по річку Оріль, а вниз до самих степів Ногайських і Кримських, а через Дніпро і лимани Дніпровії і Буговії, як із віків бувало, по очаківські улуси і вгору річки Бугу по річку Синюху, мін самарських земель через степ до самої річки Дону, н ще за гетьмана козацького Прецлава Лянцкоронський козаки запорозькі свої зимівники мали» (Цит. за: Мицик Ю, Плохій С. Як козаки Україну боронили. К., 2018).

³⁴ АГАД Варшава. Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 40–42; Документи українського козацтва... С. 131–133. Польською: 1) «...Co nas mczwy panie Haliczki od w. m. samego pod ten czas niebytnosci naszej *na Ukrainie*»; 2) «...Ukazał iem w. m. lieżą *po Ukrainie*, gdzie iesth większa częśc domów y majątnoszczy naszych»; 3) «...Za uczciwę posługi nasze wydacz nam raczył na dopoczynienie y na oczekywanie uczciwe zasłużone[go] zołdu naszego, poczawszi od Mohiliewa *wszithie Ukraynę* asz do uscia Dnieprowego»; 4) «...Pospieszali się *ku Ukrainie* y tam oczekywali zołdu swego zasłużonego»; 5) «...Tho jest woliam y rozkazanie Ie. K. M., zebysmy się położyli *na Ukrainie*»; 6) «...A my w krotkim czasie w dobrym zdrowiu *na Ukraynie* przybywsi...»; 7) «...Bo iusz *na Ukraynie* y w domach naszych nie mash poczo».

30 травня 1605 р. з міста Орла пише листа до сандомирського воєводи Юрія Мнішка Ян Запорський, який підписався як «*Запорогів гетьман* Війська царя його милості московського» («*Zaporohu hetman*»)³⁵. У 1607 р. до книги Володимирського гродського суду було записано універсал Григорія Ізаповича до урядників Речі Посполитої, який було підписано «гетьман і все рицарство Запорозьке». Цікаво, що у самому тексті універсалу гетьман турбується за безпеку «*перевозів на Дніпрі*», а також за «всю Україну Подніпровську»³⁶.

У постанові-«конституції» сейму 1618 р. «*Про Козаків Низових*»: «Так далеко зайшла *Козацька сваволя*, що поза тим, що *Українні обивателі* великі від них терплять кривди...»³⁷. В одній з посольських інструкцій на цей сейм зазначалося: «...Потрібно, щоб Й[ого] М[илість] П[ан] київський воєвода [Станіслав Жолкевський] частіше *бував на Україні*. Ми ж, як бачимо, мало від нього маємо допомоги, *бо в Києві був лише двічі*: їдучи до Москви і заїжджаючи на воєводство. Крім того, і урядників його там не дуже хвалять, бо, по-простому кажучи, кожен шукає, що – його [власне], а що – не Божове. *Українні панове старости, особливо магнати*, теж не думають про те, щоб навести порядок»³⁸. А у листі Богуслава Радошевського, київського біскупa і секретаря короля Зигмунта III, до Єжи Збараського, конюшого коронного, від 6 червня 1622 р. йшлося про те, що у своєму листі Ормяненко – «*стражник Запорожжя*» (!), просив про військову допомогу «для вгамування тієї сваволі», що взяла під контроль запорозький Низ. У цей

³⁵ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст. С. 141.

³⁶ Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 28 «Володимирський гродський суд», оп. 1, спр. 39, арк. 43–44.

³⁷ Volumina legum. Peterburg, 1859. Т. III. С. 157.

³⁸ Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. 8. С. 176–177; Селянський рух на Україні. С. 167–168. У березні 1618 р. могилівський купець Л. Власов стверджував: «...Не будет, указал, де, король *с Украины* с своими людьми и з *запорожскими черкасы* и з гайдуки итти, заговев маслом, на Киев, а с Киева на Путивль да на Северу» (Документи російських архівів з історії України. Т. 1: Документ из історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. Львів, 1998. С. 119).

час інші старшини Саляренко з Києва і Анастер з Черкас посилали листи на Запорозжя, пропонуючи своїм товаришам припинити «сваволю», а також писали до посольства Корони Польської, що прямувало на Запорозжя, у якому був вінницький староста Олександр Балабан. Останнє на той час вже перетнуло пороги Дніпра і знаходилося *«на голові Хортицького острога»*. Сучасний історик Т. Ковалець на основі цього свідчення зробив висновок, що на острові Хортиця у той час було діюче козацьке укріплення³⁹.

У березні 1628 р. Яцина як «отаман кошовий з осавулами і з усім товариством кошовим» пише листа до гетьмана Війська Запорозького Михайла Дорошенка у Канів⁴⁰. А написаний цей лист був «з Запорозжя з куренів з Шахової Вітки»⁴¹. У листі Війська Запорозького від 16 липня 1628 р. до брацлавського хорунжого Стефана Хмелецького відзначалося, що «причиною відходу усього нашого війська з України на Запорозжя не є таємницею для нашого милостивого пана»⁴². 29 грудня 1628 р. у листі до польного литовського гетьмана Криштофа Радзивіла Іван Сулима як «гетьман з усім Військом його королівської милості Запорозьким» фіксує, що написав своє послання *«за Порогами, в Січі»⁴³* (*«za Porohami, w Sieczy»*)⁴⁴.

Але де ж та Січ перебувала, у якому конкретно місці Низу? На це дає відповідь лист гетьмана Левка Івановича до польського шляхтича С. Хмелецького, який був написаний 1 листопада 1629 р. *«за Порогами в Січі в Чортомлику»⁴⁵*. Через місяць, 1 грудня того ж року Левко Іванович у листі до старшого реєстрових козаків Григорія Чорного конкретизує своє місце

³⁹ Ковалець Т. «Аби був вогонь, то в нього полізуть». Причинки до козацько-польських стосунків 1622 р. *Молодіжна наука заради миру та розвитку. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Чернівці: ЧНУ, 2022. С. 270–272.

⁴⁰ АГАД Варшава. Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 88–89.

⁴¹ Шахова вітка – протока на Великому Лузі, неподалік річки-вітки Кисилівки, яка є лівою притокою р. Білобродчихи, яка впадає в Дніпро нижче р. Скарбної-Колотилівської.

⁴² Бібліотека Ягелонського університету. Рук. 7, арк. 376.

⁴³ Е. Лясота фон Стеблау у своєму «Щоденнику» писав про «Feldläger» – табір запорожців на острові Базавлук.

⁴⁴ АГАД Варшава. Ф. «Архів Радзивілів», від. V, № 15344, арк. 10зв.

⁴⁵ АГАД Варшава. Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 98–99.

знаходження – «за *Порогами біля річки Чортотлик*»⁴⁶. «За порогами в *Осмяновці*» пише свій лист за 25 червня 1629 р. до митрополита Йова Борецького гетьман Війська Запорозького Леон Іванович⁴⁷. У грудні 1629 р. старший реєстровців Речі Посполитої Григорій Чорний з міста Черкас посилав своїх посланців «за *Пороги... в Запорожжя*»⁴⁸.

У документі під назвою «Реляція Яцека Шемберка для Станіслава Конєцпольського» від 29 травня 1629 р. писалося: «За інструкцією ВМ ММП, прийшовши *на Запорожжя* 16 травня, передав я послання царям і упоминки, які вони із вдячністю прийнявши, свою незмінну приязнь пропонували. Після того [я передав послання] старшому Війська ЙКМ *Запорозького* і всім панам молодцям у раді їх, котру мали 18 травня, як тільки військо почало стягатися; на тій раді теперішній *старший Війська ЙКМ Запорозького булаву віддавав*, однак же його знову на ту дорогу старшим обрано. На тій же раді Дербіша і Третяка на горло засуджено, яких на чернецькій раді постинали. Другу раду мали [козаки] у неділю, 20 травня, на котрій раді Шагін Герай був, підтверджував свою присягу, а хан Мехмед Герай перед Шагін Гераєм і перед мурзами присягав... На тій же раді Шагін Герай пообіцяв платню *Війську Запорозькому*, тобто як пішому, так і кінному, на місяць по десять червоних і по коню. Домагалися [козаки ще] по кафтану і по штуці габи, але того не обіцяв; а якщо зараз щастя не мало послужити, тоді з військом на Запорожжя повернутися мають. Військо *із Запорожжя* рушило 22 травня в дорогу до Асангороду (Аслан-кермену. – ?), до перевозу. Шагін Герай, султан, із братом залишилися, бо їх Байрам застав, не хотіли рушити, аж поки новий місяць не побачили. 24 травня військо наздогнали *на Осокорках*»⁴⁹.

⁴⁶ Там само. Арк. 96–97.

⁴⁷ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст. С. 317.

⁴⁸ АГАД Варшава. Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 99.

⁴⁹ Ковалець Т. «Kozak, Tatar, dwa bratanki, i do szabli, i do szklanki»... Співпраця Запорожжя і Криму у повстаннях 20–30-х років XVII ст. в Україні. „*Dialectica necesităţii şi libertăţii în educaţie*”,

Згідно з документом у 1635 р. «на Запорозжі» були човни, артилерія, а також козацькі клейноди⁵⁰. У липні 1637 р. було написано листа козаків-випищиків до козаків-реєстровців, що було складено «напроти *Микулиного Рогу*» («*przeciwko Mikulina Rohu*»). При цьому козаки з Микулиного Рогу переконували що саме «*на Коші* знаходяться військові клейноди»⁵¹. З вересня 1637 р. великий коронний гетьман С. Конєцпольський видав універсал, який починався так: «Усім взагалі їх *милостям Українним пп. старостам, державцям, підстаростам, намісникам і урядовцям*»⁵². Під час повстання Війська Запорозького проти коронної влади Речі Посполитої у 1637 р. його провідник, полковник Карпо Скидан, підписував свої звернення до населення як «*опікун усієї України*», «*поставлений для усієї України*», «*полковник Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького на усій Україні*»⁵³. Ось, наприклад, з якої інтитуляції розпочинався його універсал, який був виданий з м. Чигирин 24 жовтня 1637 р.: «Карпо Павлович Скидан, полковник Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького, *поставлений для всієї України*». Далі очільник повсталого Війська Запорозького, звертаючись до «всього посполства і братів наших» означував «Україну» займенником «наша»: «...Дійшла до нас відомість про рішучі наміри жовнірів *прямувати до нас, на Україну*, в чому їм нехай Пан Бог не помагає»⁵⁴.

Слід відзначити, що у зборівській «Декларації ласки Короля Його Милості на пункти прошення Війська Запорозького» від 18 серпня 1649 р. йшлося про «обивателів Українних», під якими, очевидно, слід розуміти

conferință științifică internațională. Conferința științifică internațională "Dialectica necesității și libertății în educație", 30 martie – 1 aprilie 2016, Chișinău / col. red.: Valentin Constantinov [et al.]. Chișinău: US Tiraspol, 2016. С. 181–183.

⁵⁰ Ковалець Т. Військові ради запорозьких козаків у 20–30-х роках XVII ст. *Питання історії України*. 2012. Т. 15. С. 154.

⁵¹ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст. С. 412.

⁵² Селянський рух на Україні 1569–1647 pp. С. 270–271.

⁵³ Там само. С. 172.

⁵⁴ Там само. С. 271.

шляхетський стан: «...Тільки згода, милість заховатися мусить між *обивателями Українними і Військом Запорозьким* Його Королівської Милості і усієї Речі Посполитої»⁵⁵. На яку територію поширювалася влада гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького дають відповідь т.зв. Березневій статті 1654 р.: «*Кодак город*⁵⁶, которой есть устроен на пограничью от Крыму, в котором пан гетман всегда по 400 человек, там держит и всем их покоит, чтоб и ныне его царское величество как кормами, також и зельем к снаряду изволил построить. Також и на тех, которые *за порогами Коша* берегут, чтоб его царское величество милость свою изволил показать, понеже трудно его одново без людей оставлять»⁵⁷.

Понятійне словосполучення «Українні городи» (рідше – «Українні міста», «Українні доми»), яке протягом першої половини XVII ст. означало сукупність міст у східних воєводствах Речі Посполитої, від 1649 р. почало вживатися для означення підвладної Війську Запорозькому території й стало одночасно виступати як хоронімічним так і політонімічним синонімом «України». При цьому офіційними представниками Війська Запорозького «Українні городи» маркувалися займенником «наші», у «їхніх городах» проживали «свої люди», на них врешті-решт розповсюджувалася «влада полковників». У московській традиції вживалося як «Черкаські городи», «Українські литовські городи», «Українні козацькі городи» та «Запорозькі городи».

Складний процес політико-семантичного функціонування понять «Україна» та «Українні городи» засвідчили положення т.зв. Жердівських статтях, які у 1659 р. представники Війська Запорозького подали до Москви.

⁵⁵ Акты ЮЗР. К., 1861. Т. III. С. 416.

⁵⁶ У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» (Т.7: Г–Д. Львів, 2000. С. 38) під «городом» розуміється: 1) замок (укріплене місце з оборонними спорудами); 2) місто (населений пункт); 3) місто з населенням города; 4) власна назва.

⁵⁷ РДАДА Москва. Ф. 229, Малоросийский приказ, оп. 1, спр. 230, арк. 21–22; Акты ЮЗР. К., 1879. Т. X. С. 445–452.

У його положеннях, зокрема, зазначалося: *«В Україні, Войске Запорозьком, по всех городах, так на сем, яко и на том боку Днепра абы Воевод по городах не наслано, только в одном самом Кieve, яко за славной памяти небощика Пана Богдана Хмельницкого, было, так и тепер оставало...; Полковники, яко заставляли по городах всех Украинных и якую власть де в воску належити мели...»*⁵⁸. Як бачимо, тут чітко прописувалося, що «Україна» і є «Військом Запорозьким».

Таким чином, давній історичний топонім «Низ» протягом другої половини XVI ст. стає не тільки хоронімом, але й політонімом, адже «низові козаки» укладають угоди з королівським урядом Корони Польської та князівським урядом Великого князівства Литовського і Руського про найм на військову службу. У цей же час локалізаційне словосполучення «за Порогами» було синонімічною назвою «Низу» та утворило нову історико-географічну назву – «Запорожжя», що стає усталеною протягом 1560–1590 років. У листі «старшого» Війська Запорозького Тихона Байбузи за 1598 р. підвладна «запорозькому товариству» земля вже означувалася як «тутейший край наш Низовий Запорозький».

Зауважимо, що вперше лексична модель «Козаки Низові Запорозькі» вживаються в офіційному документі 1571 р., а титулуватися як «гетьман Війська Запорозького» став Богдан Микошинський у 1580 рр. У цей же час «Низові козаки» починають називати себе також як «рицарство Запорозьке».

Відзначимо, що в одних випадках в офіційному дискурсі назва «Україна» поширювалася на дніпровський Низ, де проживали «козаки», «низові козаки», «запорозькі козаки», а в інших – назва «Україна» стосувалася верхів'я Дніпра та земель Київського, Брацлавського і

⁵⁸ Акты ЮЗР. К., 1867. Т. IV. С. 256–257; Источники малороссийской истории. Ч. 1. М., 1858. Ч. 1. С. 102–103.

Чернігівського воєводства, а назва «Запорожжя» поширювалася на низову частину Дніпра, включно від перших порогів і аж до дніпрового гирла. У 1602 р. гетьман Іван Куцкович локалізує підвладну Війську Запорозькому територію у межах від білоруського міста Могилева на півночі і «аж до гирла Дніпрового» - на півдні, тобто до впадіння річки Дніпро у Чорне море.

Чи не вперше назва «Січ» стосовно «Козаків Низових Запорозьких» вживається у листі гетьмана Війська Запорозького Івана Сулими за 1628 р. При цьому у той час цим словом (а також словом «Кіш») означували військово-політичний табір запорозького козацтва, який останніх десятиліть XVI – першій половині XVII ст. перебував «на Низу на Базавлуку», «за Порогами біля річки Чортотлик», а також «напроти Микулиного Рогу» та «за Порогами, в Запорожжю».
